

ભગવાન આચાર્યદેવ

શ્રી પુષ્પદંત તથા ભૂતબલિ

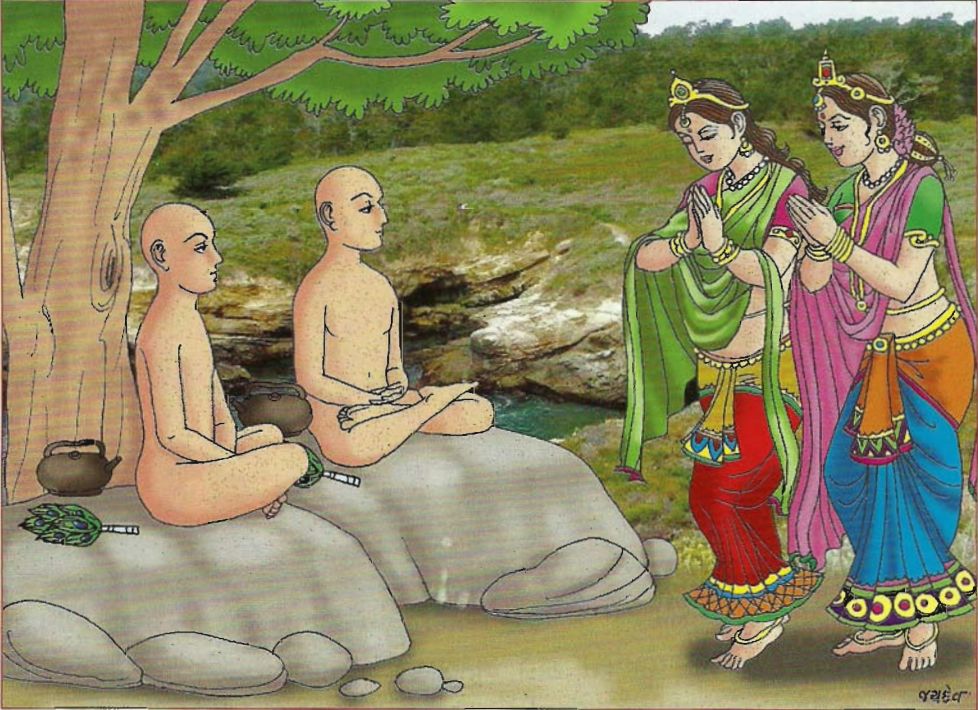
અગ્રાયણીય પૂર્વાશના જ્ઞાતા આચાર્ય ધરસેનના જ્ઞાનને કુશાગ્રબુદ્ધિથી ધારણ કરનાર ભગવાન શ્રી પુષ્પદંત તથા શ્રી ભૂતબલિ આચાર્યોથી દિગમ્બર સમાજનો દરેક વ્યક્તિ પરિચિત છે. આવા મહાન આચાર્યવરોના જીવન વિષે ભવિષ્યવાણીવત્ આખ્યાન કરતી કથા શ્રુતાવતાર ગ્રંથમાં આપવામાં આવી છે જે આ પ્રમાણે છે—

ભરતક્ષેત્રના બાંમિદેશ—બ્રહ્મદેશમાં વસુંધરા નામની નગરી હશે ત્યાંના રાજા નરવાહન અને રાણી સુરુપા, પુત્ર ન હોવાને કારણે ખેદ-ખિન્ન થશે. તે જ સમયે સુબુદ્ધિ નામનો શેઠ તે રાજાને પૂજન કરવાનો ઉપદેશ આપશે તે પ્રમાણે પૂજન કરવાથી રાજાને પુત્રલાભ થશે અને પુત્રનું નામ પદ્મ રાખવામાં આવશે. શેઠ પણ રાજકૃપાથી ઘણા સ્થળે જિનમંદિરોનું નિર્માણ કરાવશે. ત્યારબાદ તે પ્રતિવર્ષ યાત્રા કરશે. આ સમયે વસંતઋતુમાં સમસ્ત સંઘ અહીં એકત્ર થશે અને રાજા શેઠ સાથે જિનપૂજા કરી રથ ચલાવશે. તે સમયે પોતાના મિત્ર રાજા મગધસમ્રાટને મુનિ થયેલા જોઈને સુબુદ્ધિ રાજા શેઠ સાથે વિરક્ત થઈ દિગંબરી મુનિદીક્ષા ધારણ કરશે. આ પ્રસંગે એક લેખવાહક આ સ્થળે આવશે, તે જિનેન્દ્રદેવને નમસ્કાર કરી મુનિવરોની તથા ધરસેનાચાર્યવરની પરોક્ષ વંદના કરી લેખ સમર્પિત કરશે, મુનિવરો તેમાં વાંચશે કે ગિરનારના સમીપ ગુફાવાસી ધરસેન મુનીશ્વર અગ્રાયણીય પૂર્વના પંચમ વસ્તુના ચોથા પ્રાભૂત શાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન આરંભ કરનાર છે. ધરસેન આચાર્ય થોડાક દિવસો બાદ નરવાહન અને સુબુદ્ધિ નામના મુનિવરોને પઠન, શ્રવણ અને ચિંતન કરાવી અઘાઠ શુકલા એકાદશીએ શાસ્ત્ર પૂર્ણ કરશે. તે મુનિવરોમાંથી એકની ભૂત (વ્યંતર જાતિના દેવ) રાત્રે (પુષ્પોથી) પૂજા કરશે અને બીજા મુનિવરના ચાર દાંતને સુંદર બનાવી દેશે તેથી ભૂત-પૂજાના પ્રભાવથી નરવાહન મુનિનું નામ ભૂતબલિ અને ચાર દાંત સુંદર થઈ જવાથી સુબુદ્ધિ મુનિનું નામ પુષ્પદંત પ્રસિદ્ધ થશે.

આ આખ્યાન વિષે ઈતિહાસવિદોના જુદા જુદા મત હોવા છતાં, તેનાથી એમ ફલિત થાય છે કે ભગવાન પુષ્પદંત આચાર્ય તેમ જ ભૂતબલિ આચાર્યનાં દીક્ષા નામ કઈ અન્ય હતાં, પરંતુ પ્રસિદ્ધ કથાન્યાયથી તેમના નામ પુષ્પદંત અને ભૂતબલિ રાખવામાં આવ્યાં હતાં. ઉપરોક્ત ભવિષ્યવાણી વિષે ઈતિહાસવિદોના અલગ-અલગ મત હોવાથી તેને ગૌણ

કરીને ઇતિહાસકારોના અભિપ્રાય અનુસાર આચાર્ય પુષ્પદંત વસુંધરા નગરીના રાજા નરવાહન હતા. આચાર્ય પુષ્પદંત રાજા જિનપાલિતના સમકાલીન તથા તેમના મામા હતા. આ ઉપરથી એવું અનુમાન કરી શકાય કે રાજા જિનપાલિતની રાજધાની વનવાસ જ તેમનું જન્મસ્થાન છે. તેઓ ત્યાંથી નીકળીને અર્હદ્બલિ આચાર્યના સ્થાન પુણ્ડ્રવર્ધનમાં આવ્યા અને તેમની પાસે દીક્ષા લઈને તરત જ તેમની સાથે જ મહિમા નગર ગયા. જ્યાં અર્હદ્બલિએ બૃહદ્ યતિ સંમેલન યોજ્યું હતું.

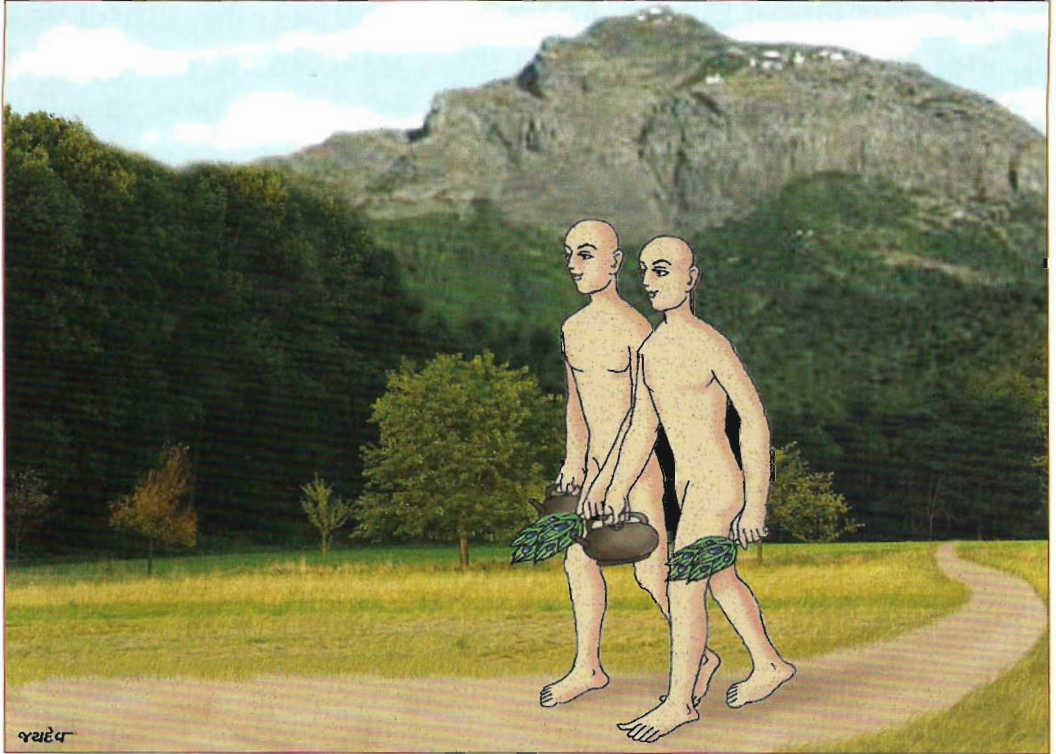
જ્યારે મહિમાનગરીમાં સંમિલિત સંઘને ધરસેનાચાર્ય દ્વારા સમાચાર મળે છે ત્યારે આચાર્યવર અર્હદ્બલિએ શ્રુતરક્ષા સંબંધી તેમનો અભિપ્રાય સમજીને પોતાના સંઘમાંથી બે સાધુઓને નક્કી કર્યા. તે બંને સાધુઓ વિદ્યા ગ્રહણ કરવામાં અને સ્મરણ રાખવામાં સમર્થ, અત્યંત વિનયશીલ, શીલવાન, દેશ-કુળ-જાતિએ શુદ્ધ તથા સમગ્ર કળાઓમાં પારંગત હતા. તે બંનેને ધરસેનાચાર્ય પાસે ગિરિનગર (ગિરનાર) મોકલ્યા. ધરસેન આચાર્યે તેમની પરીક્ષા કરી. એકને અધિકાક્ષરી અને એકને હીનાક્ષરી મંત્રવિદ્યા આપીને ષષ્ઠોપવાસપૂર્વક સિદ્ધ કરવા કહ્યું. જ્યારે વિદ્યાઓ સિદ્ધ થઈ તો એક મોટા દાંતવાળી અને બીજી કાણીદેવી પ્રગટ થઈ. તેમને જોઈ ચતુર સાધક મુનિઓએ જાણી લીધું કે મંત્રમાં કાંઈક ભૂલ છે તેમણે સ્વયં વિચાર કરીને તે મંત્રોને સુધારીને ફરી સાધના કરી જેથી દેવીઓ પોતાના સ્વાભાવિક,

આચાર્ય પુષ્પદંત અને ભૂતબલિ દ્વારા મંત્ર સાધનાથી પ્રગટ થયેલી દેવીઓ.

સૌમ્યરૂપે પ્રગટ થઈ. તેમની આ કુશળતાથી ગુરુએ જાણી લીધું કે આ બંને સિદ્ધાંત શીખવવા માટે પાત્ર છે. પછી તેમણે ક્રમથી બધા સિદ્ધાંત ભણાવ્યા. આ શ્રુતાભ્યાસ અષાઠ વદ-૧ના રોજ સમાપ્ત થયો તે સમયે દેવોએ પુષ્પોપહાર, શંખ, તૂર્ય અને વાદ્યોની ધ્વનિથી આચાર્ય નરવાહનની મોટી પૂજા કરી તેથી આચાર્ય ધરસેને તેમનું નામ ભૂતબલિ રાખ્યું. બીજી બાજુ આચાર્ય સુબુદ્ધિની દંતપંક્તિ અસ્તવ્યસ્ત હતી તેને દેવોએ વ્યવસ્થિત કરી તેથી તેમનું નામ આચાર્ય પુષ્પદંત રાખવામાં આવ્યું. આ બંને આચાર્યો પુષ્પદંત અને ભૂતબલિ ષટ્ષંડાગમના રચયિતા થયા.

આચાર્ય પુષ્પદંતજીએ ગુરુ પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને પોતાના સહધર્મી ભૂતબલિજીની સાથે, ધરસેનગુરુની આજ્ઞા અનુસાર તેમની પાસે વિનયપૂર્વક વિદાય લઈને અષાઠ સુદી-૧૧ના દિવસે પર્વત ઉપરથી નીચે આવી ગયા અને ત્યાંથી નિકટ અંકલેશ્વરમાં ચાતુર્માસ કર્યો. ચાતુર્માસ દરમ્યાન બંને આચાર્યોએ પરસ્પર ઉપદેશ વિષે ઘણી જ ગંભીર ચર્ચા કરીને ઉપદેશનું અવગાહન કર્યું. અંકલેશ્વર ચાતુર્માસ પછી આચાર્ય પુષ્પદંત વનવાસ^૧

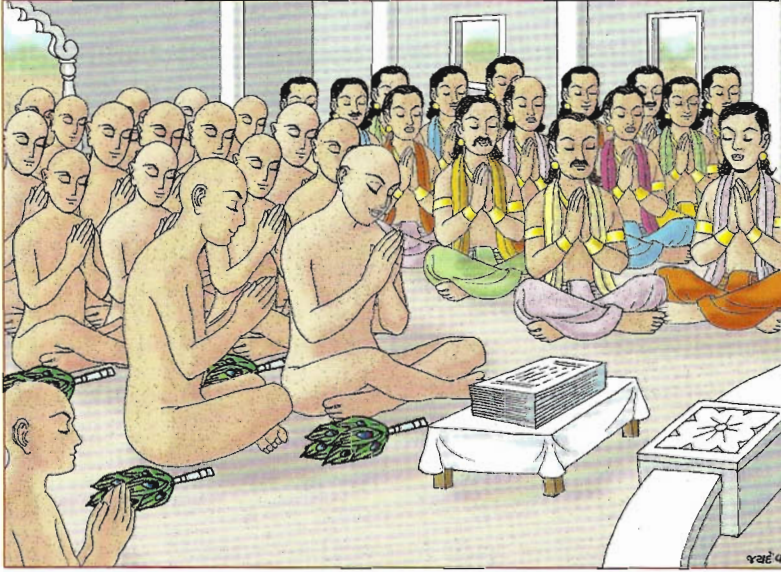

આચાર્ય પુષ્પદંત અને ભૂતબલિ ગુરુઆજ્ઞાનુસાર ગિરનારથી રવાના થઈ અંકલેશ્વર જઈ રહ્યા છે.

નગર ચાલ્યા ગયા. કેટલોક સમય અંકલેશ્વર તરફ વિહાર કરતાં કરતાં ભૂતબલિ દ્રવિડ^૨ દેશ ચાલ્યા ગયા.

પુષ્પદંત આચાર્યએ પોતાના ભાણેજ રાજા જિનપાલિતને દીક્ષા આપી તેમને સિદ્ધાન્તનું અધ્યયન કરાવ્યું. તેમના નિમિત્તે આચાર્યદેવે 'બિસદી સૂત્ર' નામના એક ગ્રંથની રચના કરી જે આપે જિનપાલિત સાથે અવલોકન માટે ભૂતબલિની પાસે મોકલી દીધો.

આ રચના વિષે એક એવી પણ દંતકથા છે કે ગિરિનગરથી પરત ફરતી વખતે આચાર્ય પુષ્પદંત તેમજ આચાર્ય ભૂતબલિએ અંકલેશ્વર (જિ. ભરૂચ, ગુજરાત)માં ચાતુર્માસ કર્યો, તથા આચાર્ય પુષ્પદંતના ચાલ્યા ગયા પછી પણ આચાર્ય ભૂતબલિ ત્યાં સજોત (અંકલેશ્વરની પાસે)ના જંગલોમાં રહ્યા. પુષ્પદંત આચાર્ય દ્વારા મોકલવામાં આવેલો 'બીસદીસૂત્ર' ગ્રંથ આચાર્ય ભૂતબલિને અહીં જ મળ્યો. ભૂતબલિ આચાર્યએ આચાર્યદેવનું અલ્પઆયુ જાણીને 'મહાકર્મપ્રકૃતિ'ના વિચ્છેદના ભયથી દ્રવ્ય પ્રમાણથી શરૂ કરીને આગળની ગ્રંથરચના જેઠ સુદ, પાંચમે પૂર્ણ કરી. તેથી જેઠ સુદ પંચમી ચતુર્વિધ સંઘે

શ્રુતપંચમીના દિવસે ષટ્પંડાગમની પૂર્ણાહૂતિ થવાથી ચતુર્વિધ સંઘ દ્વારા જિનવાણીની પૂજા-ભક્તિ

૧. વનવાસ તે ઉત્તર કણાટકનું જ પ્રાચીન નામ છે. જે તુંગભદ્રા અને વરદા નદીઓની વચ્ચે વસેલું છે. પ્રાચીનકાળમાં ત્યાં કદંબવંશનું રાજ્ય હતું, તેની રાજધાની 'વનવાસિ' હતી. ત્યાં આજે પણ તે નામનું ગામ હયાત છે.
૨. આ દક્ષિણ ભારતનો ભાગ છે જે ચેન્નાઈ (મદ્રાસ)ના સેરિગપટ્ટમ અને કરમોદિના સુધી ફેલાયેલો છે. જેની પ્રાચીન રાજધાની કાંચીપુરી હતી.

ષટ્ખંડાગમ શ્રુતની પૂજા કરી તથા મોટો મહોત્સવ કર્યો. (ત્યારથી જ જિનેન્દ્ર આમ્નાયમાં આ ઉત્સવ ગામે ગામ શ્રુતની પૂજા સહિત ઘણા જ ધામધૂમથી ઊજવવામાં આવે છે. અધ્યાત્મતીર્થ સુવર્ણપુરીમાં પણ આ ઉત્સવ ઘણી ભાવના તથા ઉત્સાહ સાથે ઊજવવામાં આવે છે. ત્યાં (અંકલેશ્વરમાં) આજે પણ ભૂતબલિ આચાર્યની પ્રતિમા બિરાજમાન છે.

ત્યારબાદ જિનપાલિત મુનિની સાથે આચાર્ય ભૂતબલિએ પૂર્ણ રચના આચાર્ય પુષ્પદંત પાસે મોકલી દીધી. જેને જોઈને આચાર્યવર પુષ્પદંત ઘણા જ પ્રસન્ન થયા અને ત્યાં પણ ચતુર્વિધ સંઘે ષટ્ખંડાગમ શાસ્ત્રની પૂજા કરી અને ઘણો મોટો ઉત્સવ કર્યો.

આ રીતે ષટ્ખંડાગમ શાસ્ત્રના રચયિતા આચાર્ય પુષ્પદંત તેમજ ભૂતબલિ દિગંબર શાસનની પટ્ટાવલિઓમાં ધરસેનાચાર્ય પછીના પુષ્પદંત આચાર્યના ત્રીસ વર્ષના સમયગાળાને દર્શાવામાં આવ્યો છે. તે પછી ભૂતબલિ આચાર્યનો કાળ દેખાડાયો છે. આ ઉપરથી એમ પ્રતીત થાય છે કે પુષ્પદંત આચાર્ય ભૂતબલિ આચાર્યથી મોટા હતા.

જો કે જે રીતે ક્ષાયપાહુડ સિદ્ધાન્તગ્રંથ પ્રાચીન છે તેવો આ ષટ્ખંડાગમ સિદ્ધાન્તગ્રંથ પણ પ્રાચીન છે છતાં બંનેની રચના શૈલીમાં ઘણું જ અંતર છે. ભગવાનની દિવ્યધ્વનિમાંથી ગણધર ભગવાને જે બાર અંગ અને ૧૪ પૂર્વની રચના કરી તેમાંથી પંચમ પૂર્વ—જ્ઞાનપ્રવાહપૂર્વમાંથી ક્ષાયપાહુડની રચના કરવામાં આવી હતી. જ્યારે ષટ્ખંડાગમની રચના બીજા અગ્રાયણી પૂર્વમાંથી કરવામાં આવી હતી. ક્ષાયપાહુડમાં જ્યાં જીવના પરિણામો તેમજ મોહનીય કર્મ સંબંધિત ચર્ચા છે. જ્યારે ષટ્ખંડાગમ શાસ્ત્રમાં જીવના પરિણામ અને આઠે કર્મ સમ્બન્ધિત ચર્ચા છે. ક્ષાયપાહુડના ટીકાગ્રંથનું નામ ‘જયધવલા ટીકા’ છે જ્યારે ષટ્ખંડાગમની ટીકાનું નામ ‘ધવલ’ છે અને છદ્દા ખંડની ટીકાનું નામ ‘મહાધવલ’ છે. ક્ષાયપાહુડ પદ્ય રચના છે જ્યારે ષટ્ખંડાગમ ગદ્ય રચના છે. આચાર્ય પુષ્પદંત તથા ભૂતબલિના માતા-પિતા અને દીક્ષાગુરુ વિષે કોઈ સુસ્પષ્ટ ઇતિહાસ મળતો નથી પરંતુ કેટલાક આધારો ઉપરથી વિદ્વાનોના મત અનુસાર પુષ્પદંત આચાર્યનું જન્મસ્થાન કર્ણાટકમાં છે.

વિદ્વાનોનો બંને આચાર્યોના સમય વિષે જુદો-જુદો મત છે. તે છતાં વિશેષરૂપે બંને આચાર્યોનો સમય ક્રમશઃ વીર નિર્વાણ સંવત ૫૯૩ થી ૬૩૩ (ઈ.સ. ૬૬થી ૧૦૬) તથા વીર નિર્વાણ સંવત ૫૯૩ થી ૬૮૩ (ઈ.સ. ૬૬ થી ૧૫૬) સુયોગ્ય પ્રતીત થાય છે. ભગવાન અર્હદ્બલિ આચાર્યથી આચાર્યદેવ ધરસેનજીની જે પરંપરા ચાલી તે અહીં પૂર્ણ થઈ જાય છે.

‘ષટ્ખંડાગમ’ રચયિતા આચાર્યદેવ પુષ્પદંત અને ભૂતબલિ ભગવાનને કોટિ કોટિ વંદન.